

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2023]

Ahmet AKPINAR

<https://orcid.org/0000-0003-2965-1627>

Dr. Öğr. Üyesi

aakpinar@bayburt.edu.tr

Bayburt Üniversitesi

<https://ror.org/050ed7z50>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Tarihsel Türk Dili Alanında Limitatif İşlevli Bir Gramerleşme Örneği

An Example of Limitative Functional Grammarization in The Historical Turkish Language

Araştırma Makalesi | *Research Article*

Geliş Tarihi | *Date Received*: 15.10.2023

Kabul Tarihi | *Date Accepted*: 23.12.2023

Yayın Tarihi | *Date Published*: 30.12.2023

Atıf | Citation

Akpınar, A. (2023). Tarihsel Türk Dili Alanında Limitatif İşlevli Bir Gramerleşme Örneği. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 1828-1846. <https://doi.org/10.34083/akaded.1376271>

Akpınar, A. (2023). An Example of Limitative Functional Grammarization in The Historical Turkish Language. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(3), 1828-1846. <https://doi.org/10.34083/akaded.1376271>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme <i>Review Reports</i>	Çift Tarafı Kör Hakemlik (İki Dış Hakem) <i>Double-blind. (Two External Referees)</i>
Etik Beyan <i>Ethics Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study</i>
Etik Kurul Belgesi <i>Ethics Committee Approval</i>	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir <i>Article does not require an Ethics Committee Approval.</i>
Etik Bildirim <i>Complaints</i>	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir <i>The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest</i>
Benzerlik Taraması <i>Similarity Checks</i>	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans <i>Copyright&License</i>	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır <i>Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International</i>

© Ahmet AKPINAR | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Öz

Dillerde belirli bir dilsel düzeyde (isim, fiil, sıfat, zarf, edat gibi) bulunan bir sözcük eşzamanlı ya da artzamanlı gramerleşme süreçlerinin etkisiyle şekilce, işlevce ve anlamca farklılaşır. Aynı zamanda, dil içerisindeki çeşitli süreçlerden (fonolojik, morfolojik, sentaktik, semantik gibi) geçerek gramerleşme seviyeleri yükselmeye ve buna paralel olarak bağımlılık seviyeleri de artmaya başlar.

Edatlar, uzamsal ve zamansal ilişkileri ifade eden ve çeşitli anlamsal rollere atıfta bulunan dil birimleridir. Tarihsel Türk dilinin bazı alanlarında ve çağdaş lehçelerin birçoğunda bulunan edat türündeki sözcüklerden biri de çAK'tır. İlk defa Karahanlı Türkçesinde isim kategorisinde tanıklanan bu sözcük; artzamanlı ve eşzamanlı gramerleşme süreçlerinde isim, sıfat, zarf gibi anlamlı öğelerin yanı sıra görevli öğelere de dönüşerek *cek/cah*, *çen/çan/çın/çin*, *çenli*, *çekem*, *çeyin*, *çeyre*, *-çe/-ça* gibi gramer şekillerini meydana getirmiş, ayrıca tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde limitatif işlevinde kullanılmıştır.

Bu yazıda, çAK sözcüğünün uzun gramerleşme süreçlerinin etkisiyle nasıl limitatif işlevli bir gramer ögesi durumuna geldiği tarihi ve çağdaş Türk dillerinden tanıklarla gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: gramer, gramerleşme, edat, son çekim edatı, limitatif

Abstract

In languages, a word at a certain linguistic level (such as noun, verb, adjective, adverb, preposition) differs in form, function and meaning under the influence of synchronic or diachronic grammaticalization processes. At the same time, through various processes within the language (such as phonological, morphological, syntactic, semantic), grammaticalization levels begin to increase and, in parallel, dependency levels begin to increase.

*Adposition are linguistic units that express spatial and temporal relationships and refer to various semantic roles. çAK is one of the adposition words found in some areas of the historical Turkish language and most contemporary dialects. This word, was witnessed for the first time in the noun category in Karakhanid Turkish; In diachronic and simultaneous grammatical processes, besides meaningful elements such as nouns, adjectives and adverbs, they transformed into functional elements and formed grammatical forms such as *cek/cah*, *çen/çan/çın/çin*, *çenli*, *çekem*, *çeyin*, *çeyre*, *-çe/-ça*, it is also used in limitative function in historical and contemporary Turkish dialects.*

In this article, it will be shown with witnesses from historical and contemporary Turkic languages how the word çAK has become a grammatical element with a limiting function under the influence of long grammatical processes.

Keywords: grammar, grammaticalization, adposition, postposition, limitativus

Giriş

Dilde belirli bir dilsel düzeyde (isim, fiil, sıfat, zarf, edat gibi) bulunan bir sözcük eşzamanlı ya da artzamanlı gramerleşme süreçlerinin etkisiyle şekilde, işlevce ve anlamca farklı durumlara gelebilir. Türkçede gramerleşme süreçlerine dâhil olan sözcükler, çeşitli aşamalardan geçerek işlevsel sözcüklere dönüşürler. Söz gelimi, edatlar uzamsal ve zamansal ilişkileri ifade eden ve çeşitli anlamsal rollere atıfta bulunan bu dil birimlerinden sadece biridir.

Edatlar, isim ya da isim soylu her türlü sözcük ve kelime gruplarından sonra gelerek iki kavram arasında ya da cümlelerin diğer öğeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri oluştururlar. Bu yönüyle edatlar geçici gramer işlevlerini yerine getirerek görevli öğeler hâlini alırlar.

Türkçede edatlar, az sayıdaki kök kelimeye sahip olup başlıca iki kaynaktan beslenirler: 1. Zarf durumundaki sözcüklerin isimlere gelerek edat işlevinde kullanılmasıyla, 2. Yer yön adlarının ek almış isimlere gelmesiyle. Diğer taraftan, edatlar yapıları bakımından kök hâlinde olabileceği gibi isim ya da fiillerden türetilbilir ya da yer yön adları edat işlevinde kullanılabilir (Banguoğlu, 2007, s. 388-389).

Türkçede, belirli durumlar dışında, ismin zarf-fiil ve zarf hâlleri çekim edatları vasıtasıyla oluşturulur. Ergin'e (2012, s. 366) göre, hâl ekleriyle son çekim edatları arasındaki işlev benzerliği bazen aynılık hâlini alarak birbirinin yerini de alabilmektedir. Söz gelimi, 'sana aldım' ya da 'senin için aldım'; 'korkusundan kaçtı' ya da 'korkusundan dolayı kaçtı' örneklerinde olduğu gibi bir hâl eki yerini bir son çekim edatına bırakabilir. Hatta, bu yakınlıktan dolayı son çekim edatları geçici olarak ekleşebilir ya da ek gibi görünebilir. Dahası, bazıları imlâda kendinden önceki sözcüğe bitişik yazılarak ve araya yardımcı ses olarak söylenebilir.

Son çekim edatları isimlere yalın ya da ek almış olarak bağlanırlar. Bu durumun ismin ya da edatın cinsiyetle alakalı bir düzeni vardır. Unsurun isim olması durumunda bir kısmı yalın bir kısmı ise onun çekimli şekliyle (hâl eki almış şekliyle) birleşir. Unsurun zamir olması durumunda ise muhakkak onun çekimli şekliyle birleşir. Öte yandan isim unsurunun alacağı çekim eki edatın cinsine göre de değişebilmektedir. Bir kısım edatlar ismin datif bir kısmı ise ablatif hâliyle birleşirler. İsmi yalın hâliyle birleşen edatlar zamirlerde bazen genitif bazen de akuzatif ekini isterler (Ergin, 2012, s. 366).

Aşağıdaki kısımda gramerleşme ve gramerleşme sürecinde edatların durumu ele alınacak, ilk defa Karahanlı Türkçesinde tanımlanan *çAK* sözcüğünün gramerleşme süreçlerinin etkisiyle tarihî ve çağdaş Türk dillerinde nasıl limitatif işlevli bir gramer ögesi durumuna geldiği gösterilecektir.

1. Gramerleşme

Gramerleşme teriminin fikri altyapısını W. von Humboldt ve G. von der Gabelentz'in dilbilimsel yapılar dair ileri sürdükleri görüşler hazırlamıştır. Humboldt, dilbilgisel yapılardaki gramerleşmenin belli aşamalarda ve belli seviyelerde meydana geldiğini

söyleyerek bir dilde ilkel (pragmatik) safhada bulunan sözcüklerin bir dizi/sıra oluşturmak amacıyla belli sıklıkta kullanılıp söz dizimsel safhayı meydana getirdiklerini, bu safhada sözcüklerin temel anlamlarından uzaklaşarak yeni işlevler üstlendiklerini ve daha sonra temel anlamlarından daha da uzaklaşan sözcüklerin ilgi kuran sözcüklere dönüşerek bu safhada dilbilgisel anlamdaki ekler ve kökleri meydana getirdiğini ileri sürmüştür. Ona göre, son safhada -biçimbilimsel safha-, yapısal ve işlevsel belirginlik kazanan dildeki ekler ve kökler morfolojik bir birim olarak yeni sözcükleri meydana getirmiş ya da türetmiştir. Gabalentz ise gramerleşmenin dildeki telaffuz kolaylığı ve farklılık yaratma gibi iki eğilim sonucu meydana geldiğini düşünmektedir (Demirci, 2008, s. 132).

Gramerleşme kuramına göre gramerleşme, sözcüksel biçimlerden gramatikal biçimlere ve gramatikal biçimlerden daha da fazla gramatikal biçimlere doğru bir gelişmedir. Bu tanıma göre gramerleşme kuramı gramer biçimlerinin doğuşu ve gelişimiyle ilgilenir. Temel amacı gramatikal biçimlerin ve yapıların uzay ve zaman içinde nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini açıklamak ve neden bu şekilde yapılandırıldıklarını açıklamaktır (Heine & Kuteva, 2004, s. 2).

Gramerleşme terimini ilk kullanan A. Meillet gramerleşmeyi sözcüklerin kullanım sıklığına bağlı olan tek bir nedene indirgeyerek *kayıp*, *zayıflama*, *yıpranma* vb. nedensellikler ile açıklamaya çalışmıştır (Gökçe, 2013, s. 25). J. Kuryłowicz, gramerleşmeyi “*bağımsız sözlüksel birim(lerin)>gramatikal konum(lara)* değil, *düşük grametikal konum(dan)>yoğun gramatikal konum(a)* yükselme” şeklinde tasarlayarak (Gökçe, 2013, s. 25) gramatikal biçimlerin gelişim sürecini sözcüksel yapıdan gramatik yapıya, az gramerleşmiş yapıdan çok gramerleşmiş yapıya ve yapım kategorisinden çekim kategorisine doğru ilerleyen bir gelişim olarak tanımlamıştır (Can, 2018, s. 2). T. Givón ise, gramerleşmeyi soldan sağa (az gramerleşmeden çok gramerleşme) doğru gelişen tek yönlü bir süreç olarak düşünmüş ve geniş (pragmatik) tarzdan dar (söz dizimsel) tarza doğru bir değişim olarak kabul etmiştir. Givón’a göre bu değişim “*söylem>sözdizimi>biçimbirim>biçim sesbirim>sıfır*” yönündedir (Can, 2018, s. 4).

Gramerleşme anlamsal, yapısal ve işlevsel bir süreçtir. Bu yüzden, gramerleşmeyi bu süreçlerden hangisinin belirlediği konusundaki fikirler de birbirinden farklılık gösterir. Traugott ile Heine ve Kuteva gramerleşmeyi anlamsal bir süreç olarak görürken Lehmann biçim-sözdizimsel bir süreç olarak düşünür. Bu süreçte gramerleşen dil birimlerinin dil yapısına olan bağlılığı artar ve böylelikle sözcükbirimlerin özerklik derecesi azalır (Can, 2018, s. 4).

C. Lehmann -Kuryłowicz’in aksine- gramerleşmeyi “sadece bağımsız sözlüksel birimlerin gramatikal işaretçilere gelişmesi olarak değil, aynı zamanda anlam, söz dizimi ve ses bilgisinin etkileşim halinde olduğu düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramer kategorilerine gelişmesi şeklinde” değerlendirir (Gökçe, 2013, s. 26). Lehmann’a (2015, s. 190) göre, dilsel bir göstergenin gramerleşmesi, konuşucunun onu kullanma özgürlüğünün kısıtlanması olarak düşünülebilir. Bu da onun belirli bir dile özgü kısıtlamalara giderek daha fazla boyun eğmesi anlamına gelir. Ona göre, gramerleşmiş

birimin belirli bir dilin kurallarına git gide daha fazla boyun eğmesi onun, mesajın anlamından çok dilsel yapıya artan katkısını ima eder.

Gramerleşme farklı derecelerde ilerleyen ve birimin söz dizimindeki özerkliğiyle ilgili bir süreçtir. Söz diziminde dil birimi yanındaki birimlere ne kadar bağlıysa özerkliği o kadar az ve gramerleşme seviyesi yüksek demektir. Lehmann'a göre, gramerleşme aşamalı ve tek yönlü bir süreçtir. Bu süreçte dil birimlerinin gramerleşip gramerleşmediği değil ne dereceye kadar gramerleştirildiği önemlidir (2015, s. 190-192). Lehmann, gramerleşmede dil biriminin gramerleşme seviyesini şu üç temel özelliğe göre belirler:

1. Birimin söz dizime girmeden önceki ait olduğu sıra (ağırlık),
2. Diziye ve söz dizimine ait olduğu sıra (bağlılık),
3. Dizime göre (değişkenlik).

Bu özellikler kısaca şu şekilde açıklanabilir:

1. özellik: Ağırlık 'weight', dil biriminin ait olduğu sözcük sınıfında ve sözdizimindeki görünürlüğü,
2. özellik: Bağlılık 'coalesence', bir sözcük türü olarak dil biriminin ait olduğu sözcük sınıfı ve diğer dil birimlerine olan bağlılığı,
3. özellik: Değişkenlik 'variability', birimin diğer birimlere göre seçimi ve yerinin değişebilirliği (Can, 2018, s. 25).

Heine ve Reh'e göre, "gramerleşme bir gramatikal birliğin sırasıyla anlamını, pragmatik özelliğini, söz dizimsel bağımsızlığını ve son olarak ses varlığını kaybettiği gelişimsel bir süreçtir" (Gökçe, 2013, s. 25). Hopper'a göre, grameri ortaya çıkaran sürekli tekrarlanan bir gramerleşme sürecidir. Hopper ve Traugott gramerleşmeyi iki farklı anlamda ele alır: "1. Gramatikal biçimler ve yapıların nasıl ortaya çıktığını ne şekilde ortaya çıktığı ve dili nasıl şekillendirdiğini inceleyen dil çalışması, 2. Dildeki gramerleşmiş yapıların daha yoğun bir gramerleşme sürecine konu olmasını inceleyen dilsel bir olgudur" (Gökçe, 2013, s. 26).

McMahon, gramerleşmeyi ad, fiil ve sıfat gibi büyük sözlüksel kategorideki sözcüklerin edat, zarf, yardımcı fiil ve ek gibi küçük gramatikal kategorilere dönüşmesi şeklinde ele alır. McMahon'a göre küçük gramatikal kategorideki sözcüklerin yapısındaki seslerde indirgeme ve anlamlarında zayıflama görülür (Gökçe, 2013, s. 27). Gökçe'ye (2013, s. 27) göre McMahon gramerleşmeyi sadece söz dizimsel bir değişim olarak değil aynı zamanda biçim bilgisi, ses bilgisi ve anlam bilgisini etkileyen bütüncül bir değişim olarak görmektedir.

Haspelmath, gramerleşmeyi sözlük birimsel yapılardan gelişen tek yönlü bir süreç olarak görmektedir. "Ona göre, geniş gramatikal yapıların dar gramatikal yapılara geliştiği ve gramerleşmeye uğrayan sözlük birimlerin bağımsızlığını indirgemelere uğramak suretiyle kaybettiği *düşük gramerlilikten*>*yoğun gramerliliğe doğru*" (Gökçe, 2013, s. 28) gelişen bir kademeli süreçtir.

M. Norde (2019) gramerleşmeyi sözcük öğelerinin (isimler veya fiiller gibi) kademeli olarak gramatik öğelere (yardımcı sözcükler veya zamirler) dönüştüğü ve ardından daha soyut işlev sözcüklerine ve hatta çekim eklerine dönüşmeye devam edebilecekleri bir değişiklik türü olarak tanımlar. Norde'a göre, bu süreç söz dizimsel özgürlüğün kaybının yanı sıra anlamsal ve fonolojik özün kaybıyla karakterize edilir.

Leksikal durumdan gramatikal duruma ya da gramatikal durumdan daha gramatik bir duruma ve oradan da bir morfem derecesine doğru ilerleyen bu süreçte Norde'e (2019) göre, geleneksel olarak 'birincil' ve 'ikincil' gramerleştirme arasında, sırasıyla erken aşamalara (sözcük ögesinden gramer ögesine) ve sonraki aşamalara (gramer ögesinden başka bir gramer ögesine veya gramer ögesinden bağlı biçimbirime) atıfta bulunularak bir ayırım yapılır.

Heine ve Kuteva'ya (2004, s. 2) göre, teknik olarak gramerleşme birbiriyle ilişkili dört ana mekanizmayı içerir:

- (a) anlamsallaştırmadan arındırma (veya “anlamsal ağartma”) – anlam içeriğinde kayıp,
- (b) genişletme (veya bağlam genellemesi) – yeni bağlamlarda kullanım,
- (c) kategorilerin kaldırılması - sözcüksel veya diğer daha az gramerleştirilmiş formların karakteristik morfo-sözdizimsel özelliklerinde kayıp ve
- (d) erozyon (veya “fonetik azalma”) – fonetik madde kaybı.

Gökçe'ye (2013, s. 29) göre, gramerleşme teorisi gramatikal biçimlerin kökenleri ve bunların gelişimiyle ilgilendiğinden teorinin temel amacının “gramatikal yapıların süreç içerisinde nasıl ortaya çıktıklarını ve ne şekilde geliştiklerini açıklamak” olduğunu belirterek gramerleşme mekanizmasının genellikle birbiriyle ilişkili şu üç sırayı takip ettiğini vurgular:

- A. Anlamsızlaşma
- B. Kategorisizleşme
- C. Erozyon (ya da ses indirgemesi)

Heine ve Reh'e göre, gramerleşme süreçlerinin ilk basamağını oluşturan anlamsızlaşma sürecinde sözlükbirimler ilk önce anlam içeriğini, işlevsel önemini ve ifade değerini kaybeder. Hopper ve Traugott anlam kaybının başlangıçta değil sonlarda meydana geldiğini söyleyerek bu kaybın genellikle anlam kaybından ziyade bir anlam geçişi şeklinde meydana geldiğini düşünür. Ancak, Haspelmath sözlükbirimin söylem içerisinde anlamsızlaşarak sıklık kazanabileceğini ve bu sebeple anlam kaybının gramerleşmede ilk ön koşul olduğunu düşünmektedir (Gökçe, 2013, s. 31-32).

Gramerleşmedeki tek yönlülük ilkesine göre biçimsel olarak daha ağır birimler daha hafif, ses bakımından daha uzun birlikler ise daha kısa birliklere gelişir. Böylelikle büyük kategorilerin biçim ve söz dizimi özelliklerinde birtakım kayıplar meydana gelmiş olur. Hopper ve Traugott bu kaybı şu şekilde tasarlar (Gökçe, 2013, s. 33):

büyük kategori(>ara kategori)>küçük kategori

Gökçe'ye (2013, s. 33) göre, gramerleşme bakış açısı bakımından *büyük kategoriler* ad ve fiilleri, *küçük kategoriler* ise edat, bağlaç, yardımcı fiil ve zamirleri içerir. Diğer taraftan sıfat ve zarflar ise *ara kategorileri* oluşturur. Bunların sırasıyla ad ve fiillerden ortaya çıktığını varsayar.

Gramerleşme sürecinde gramerleşen dil birimleri genelleşerek geniş bir kullanım alanı bulurlar. Sıklığı artan bu dil birimlerinde ses açısından da dikkate değer kayıplar meydana gelir. Ancak Lehmann ve Heine, dil birimlerinin gramerleşmesi sürecinde her zaman böyle bir zorunluluğun bulunmadığını ifade ederler. Lehmann, ses indirgemelerinin sadece gramerleşme sürecinde meydana gelen bir gelişim olmaktan çok dildeki her tür işareti etkileyen bir etken olabileceğini, Heine ise gramatik işaretçilerin dildeki belirli aşamalarda herhangi bir ses indirgemesine maruz kalmadan da ses yapısını koruyabileceğini düşünmektedir (Gökçe, 2013, s. 36-37).

Gramerleşme dilbilimsel bir hâdise olup dilbilimin art zamanlı ve eş zamanlı bakış açılarına göre incelenir. Art zamanlı yöntemle göre gramatik yapıların kaynakları ve geçirmiş oldukları değişiklikler, eşzamanlı metoda göre ise bu değişikliklerin gramerleşme derecelerine göre seçimi incelenir (Can, 2018, s. 4).

1.1 Edatların Gramerleşmesi

Türkçede edatlar belirli bazı isim çekim ekleri almış isimlerin ya da zarf-fiillerin zamanla kalıplaşması ve anlam aşınmasına uğraması sonucu görevli kelimelere dönüşmesiyle meydana gelir (Korkmaz, 2007, s. 1055). Diğer bir deyişle edatlar, çeşitli süreçler sonucu meydana gelen aşınmalar ve donuklaşmalar nedeniyle söz dizimindeki işlevliğini yitirerek diğer sözcüklerle anlam ilgisi kuran işlevli ögeler hâlini alırlar. Heine ve Reh'e göre, gramerleşme sadece sözcük birimlerin gramatik birimlere dönüşmesi değil aynı zamanda fonetik, morfolojik, sentantik, semantik ve pragmatik özelliklerin de kaybedildiği bir süreçtir (Can, 2018, s. 20). Edatların gramerleşme evresinde isim ve fiiller önce zamir, sıfat ve zarfa değişirler. Daha sonra ara kategoride ikincil edata ve en sonunda edata dönüşürler. Bu süreçte dil birimleri şu şekilde değişim gösterir (Can, 2018, s. 49):

büyük kategori > ara kategori > ikincil ara kategori > küçük kategori

isim, fiil   zamir, sıfat, zarf   ikincil edat   edat

2. Türkçede Limitatif Kategorisi

Durum (hâl), isimlerin diğer isimlerle ya da fiillerle olan münasebetini sağlayan dilbilimsel kategoridir. Türkçede durum eklerinin yetersiz kaldığı yerde son çekim edatları, isim durum eklerini almış isim ve fiil tabanlarına gelerek işletme eki vazifesi görürler. Ayrıca, sözdiziminde isimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hâllerini yapar ve limitatif fonksiyonunda mekânda ve zamanda sınırlılık anlamını oluştururlar. Söz gelimi, Osm.'de *-inca(y)a dak* yapısıyla tanımlanan (Karpuzlu & Salan, 2014) *dak* 'dek' son çekim edatı zamanda sınırlama işlevini yerine getirir: *kal'a altına varıncaya dak* "kale altına varıncaya kadar". Burada *-inca* zarf-fiil eki eylemin zamanını tayin edip, *-(y)a* isim

durum eki eylemin yönünü belirleyip, *dak* 'dek' edatı ise eylemin zamandaki sınırını işaretler. Bu örnek üzerinde son çekim edatının iki işlevi şu şekilde gösterilebilir:

<i>kal'a alt-ı-n-a</i>	<i>var-ınca</i>	<i>-(y)a</i>	<i>dak</i>
(mekân)	(zaman)	(yön)	(zamanda sınır)
<i>kal'a alt-ı-n-a</i>			<i>dak</i>
(mekân-yön)			(mekânda sınır)

Türk dili başlangıcından itibaren limitatif fonksiyonunu karşılamak için çeşitli yapılar geliştirmiştir. Söz gelimi, ET'deki limitatif yapılarının bazıları;

1. morfem (+çA, +KA, +rA),
2. morfem+morfem (+KAçA)
3. morfem+edat (datif+tegi, ekvatif+tenlig) şeklinde işaretlenmiştir (Azılı, 2019).

2.1 Morfem Yapısını İşaretleyen Limitatif Yapıları

+çA: Türkçede +çA eki ekvatif 'eşitlik, benzerlik, karşılaştırma', prolatif 'yer, zaman' ve limitatif 'sınırlama' işlevlerinde kullanılır (Azılı, 2020, s. 166). Ekvatif, farklı tarihi dönemlerde hem durum morfemleri hem de zarf türündeki leksik birimlerle işaretlenmiştir. Ayrıca, +CA alomorfu en eski zamanlardan beri ekvatif işlevinin yanı sıra hem durum kategorisini işaretlemiş hem de türetim eki olarak kullanılmıştır.¹ M. Erdal'a (2004, s. 376) göre, ekvatifin uzamsal (mekânsal) ilk anlamları oldukça nadir kullanılmış. Bu anlamlardan biri de limitatif. Erdal'a göre, *kança* sözcüğüne 'nereye, vb.' anlamını veren de bu anlam. Ayrıca, +çA'nın prolatif anlamı onun birincil anlamı olup 'göre' ve 'benzerlik' bunun muhtemel anlamsal yolları gibi görünmektedir. K. Azılı -yaptığı taramalarda- Türk yazı dillerinde bu ekin alamorflarının hem ekvatif hem limitatif hem de prolatif fonksiyonunda kullanıldığını tespit etmiştir (2020, s. 153).

+KA: ET'den beri durum kategorisi içerisinde ekvatif, limitatif ve direktif işlevindeki +çA eki zamanla hem limitatif hem de direktif işlevini yitirerek bu fonksiyonunu datife (+KA) bırakmıştır (Azılı, 2019). Runik harfli metinlerde datif 'yer, yön ve zaman' fonksiyonlarını yerine getirir. Öyleki temel işlevi olan 'yön' fonksiyonu mekân ve zaman algısına göre belirir (Azılı, 2020, s. 107). Mesela, Kök. KT G2'de +KA morfemi hem direktif hem de limitatif fonksiyonunu işaretler: *kün togsık+ka* 'gün doğusuna, gün doğusuna kadar', *kün batsıkı+ıya* "gün batısına, gün batısına kadar", *kün ortusu+ıyaru* "gün ortasına, gün ortasına kadar" (Alyılmaz, 1994, s. 80).

+rA: Kök.'de sadece tek bir örnekte cümle bağlamında limitatif anlamını verir: *tarduş şad+ra udi yanydımız* (T B6) 'Tarduş şadına kadar kovalayıp dağıttık' (Alyılmaz, 1994, s. 80).

¹ Söz konusu ekin morfem mi yoksa yapım eki mi olduğu konusundaki görüşler için bk. Azılı, 2020, s. 152-153.

2.2 Morfem+Edat Yapısını İşaretleyen Limitatif Yapıları

+KA/+ηA **tegi**: Türkçede son çekim edatları gramerleşme aşamasında hedef belirten datif formlarına eklenerek limitatif fonksiyonunda hedefin ve mekânın sınırını işaretler: Kök.'de KT G3'te, *şantung yazı+ka tegi* 'Şantung ovasına kadar', *temir kapı+ka tegi* 'Demir Kapı'ya kadar'; KT G2'de, *kün batsıkı+ηa* 'gün ortasına kadar' (Alyılmaz, 1994, s. 80).

2.3 Morfem+Morfem Yapısını İşaretleyen Limitatif Yapısı

+KAÇA: çAK sözcüğü gramerleşme sürecinde isim>edat>morfem hâline dönüşerek datif eki (+KA) ile birleşip morfem+edat yapısını oluşturmuştur. Aşağıdaki bölümde çAK sözcüğünün muhtemel kökeni ve tarihsel Türk dili alanındaki gramerleşme süreci tanıklarla gösterilecektir.

3. Tarihsel Türk Dili Alanında çAK Edatı

Tarihsel Türk dilinin bazı alanlarında ve çağdaş lehçelerin birçoğunda tanıklanan edat türündeki sözcüklerden biri de çAK²tır. Türk dili alanında yapısı ve işlevi bakımından çeşitlilik gösteren +çA ekiyle karıştırılan bu sözcük ilk defa **Karahanlı** Türkçesinde isim kategorisi içerisinde 'sınır, hat'³ anlamıyla TİEM73 KT (248r/6=23/07)'de, *çın kâçiglilâr* 'haddi aşanlar' şeklinde tanıklanır.

Harezmi ve **Kıpçak** Türkçesinde, bu sözcük isim kategorisinde tanıklanmaya devam eder: **Har.**da, *vilâyet çek+i* 'sınır hattı' (ME 114/6), *çak keçgenlar* 'haddin aşanlar' (Meş.KT 8b/5); **Kıp.**da, *çek* ve *çekin* formuyla isim kategorisinde, *Allâhnın beyân kılğan çekinleridür* 'Allah'ın beyan kıldığı sınırlarıdır' (Tef.K 48b/11- 4/13), *Allâh ve Resûlu'llâh çekinden başka çek çıkarur* (Tef.K 48b/13) 'Allah ve Resulullah'ın (koydukları) sınır(lar)dan başka (kendileri) sınır koymaya kalkışır' (Kur'an-ı Kerim, 58/20). çAK sözcüğü **Har.**da gramerleşmesi devam ederek 'ara kategori' de +LIK ekiyle sıfat kategorisinde kullanır: *orta çaklığ* 'mutedil, orta yolda' (Hek.KT 31/32). Hatta gramerleşmeye devam ederek **Kıp.**da 'ikincil ara kategori'de morfem+edat yapısında limitatif işleviyle mekânda sınırlama anlamını işaretlemeye başlar: *meclis+ke çın* 'meclise kadar' (HŞ 982). **Harezmi** ve **Çağatay** Türkçesinde, gramerleşme derecesi daha da artarak datif+çA (+gaça) yapısıyla ekleşme sürecine girip 'küçük kategori'de bağımlı dil birimine dönüşür: **Har.**da *bir dervâzedin yana bir dervâze+gaça bir yığaçlık yer érür* (KE 216r/4) "Bir kale kapısından (diğer) bir kale kapına kadar (yaklaşık) altı km'dir."; *bu altun ya kün toğışdın ta kün batışu+gaça*

² EDPT'de, günümüz Türk dillerinin tamamında çok çeşitli anlamlarda ve düzenli ses değişimleriyle yaşayan bu tip sözcüklerin farklı köklere gidebileceği ifade edilmiştir (Clouston, 1972, s. 407).

³ ME'de sözcüğünün kökeni ve anlamı Tib. 'sınır, hat' olarak gösterilmiştir (Yüce, 2014, s. 110). Yaptığımız taramada bu sözcüğün kökeni "Milaraspa's Hundred Thousand Songs" Adlı Tibetçe eski Budist bir metinde şu şekilde tanıklanmıştır: < Tib. *çâ-gâ* 'etek ucu, kenar, sınır' "hem, edge, border" < Tib. *çâ* 'kısım, bölüm, parça' "part, portion, share" (Jäschke, 1881, s. 151).

tegen irdi (OD 318) “Bu altın yay gün doğusundan ta gün batısına kadar ulaşmıştı.”⁴ **Çağ.**da, +*gaça*, +*geçe*; +*kaça*, +*keçe* formu (Uçar, 2011, s. 421) tanıklanır: *yarım kün+geçe* “yarım güne kadar” (İsk. 209b: 19), *otuz yaşka yakın+gaça* ‘otuz yaşına kadar’ (Mec. 60b: 3), *kıyamet+gaça* ‘kıyamete kadar’ (Mec. 36: 2), *yol yürüp kéçe subh çağı+gaça yéttiler şehrinñ kırağı+gaça* ‘Yol yürüyüp gece sabah vaktine doğru şehrin kıyasına ulaştılar’ (SS 139: 387) (Eckmann, 2009, s. 83).

EAT.de, -*ça* eki +*gaça* şekliyle karışık lehçe izleri görülen **KısY.**de sadece tanıklanır: *zindan+gaça melik leşker düzer* ‘Zindana kadar Melik asker dizer’ (KısY. B50v/3), *beş yıl+gaça* ‘beş yıla kadar’ (KısY. B51v/3).

Çağdaş lehçelerde, **çAK** çeşitli sözcük kategorileri içerisinde geniş bir kullanım alanı oluşturur:

İsim kategorisinde⁵, **Kaz.** *şek* 1. ‘sınır, hudut, had’, 2. ‘ölçü, limit’ = *şek koyu* ‘sınır, limit koymak, sınırlamak’; = *şekmen asu* ‘sınırı aşmak, ölçüyü kaçırmak’, *şekara* ‘sınır, hudut’, *şektes* ‘sınır komşusu’, *şekaralas* ‘sınır komşusu’, *şekaralıq* ‘sınırla ilgili’, *şekaraşı* ‘sınır muhafızı’, *şeksizdik* ‘sonsuzluk, sınırsızlık’. **Kır.** *çek* ‘hat, sınır, hudut’ = *çek koymak* ‘hat koymak, tahdit eylemek’, *çekten aşık* ‘hattan aşırı’, çek ara ‘sınır (iki ülke arası)’, *çek aralık* ‘hudut boyundaki’, *çek aracı* ‘hudut muhafızı’, *çektöo* ‘tahdit etme’. **Krç.** *çek* ‘sınır, hudut’ = *çekden atla-* (*öt-*) ‘aşırı gitmek, sınırı aşmak’, *çekçi* ‘sınırı koruyan asker’, *çegara* ‘sınır, hudut’. **Kkp.** *şek* ‘sınır, hudut’ = *şek keltir-* ‘sınır koymak’, *şegara* 1. ‘ara, aralık, iki şeyin arası’, 2. ‘sınır, hudut’, *şegaraşı* ‘sınırdaki bekleyen kişi, sınır bekçisi’, *şegi* ‘sınırı; izi, alameti’, *şekles* ‘komşu, sınırdas’. **TTat.** *çik* 1. ‘hadd’ = *çikten aşuv* ‘haddini aşmak’, 2. ‘hudut’ = *çiknë bozuv* ‘hududu geçmek’, *çikle* ‘hudutlu’, *çiklev* ‘hudutlandırmak’, *çikteş* ‘komşu’, *cik* ‘son’, *çiksözlök* ‘sonsuzluk’. **KzT.** *çik* ‘hudut çizgisi, sınır’ = *çikten uz-* (*çikten aş-*) ‘haddini aşmak’, *çikteş* ‘sınırdas, komşu’. **YUyg.** *çek* ‘hudut, sınır’ = *çek koymak* ‘sınırlandırmak’, = *çektin çıkmak* ‘sınırı geçmek’, = *çektin aşkan* ‘sınırı aşan’; *çeksizlik* ‘sınırsızlık, uçsuz bucaksızlık’; *çeklem* ‘tehdit, sınırlama, kısma’ ~ *çeklengen*, *çeklengenlik*; *çeklime* ‘sınırlama, yasaklama’, *çeklimek* ‘sınırlamak, yasaklamak’; *çeklengenlik* ‘tehdit edilmişlik, sınırlanmışlık’. **Özb.** *çegara* ‘hudut, serhat, hat; hadd’ = *davlat çegaralari* ‘sınır boyu’, *çegaradoş* ‘sınırdas’, *çegaradoşlik* ‘sınırdaslık’, *çegaralamak* ~ *çeklamok* ‘sınırlamak, sınırlandırmak’, *çegaralanmak* ‘sınırlanmak’, *çegarali* ~ *çegaralangan* ~ *çeklangan* ‘sınırlı’; *çek* ‘son, had’ = *çeki bolgan* ‘sonlu’. **Tkm.** *çak* 1. ölçü, sınır = *çakdan aşı* ‘aşırı’, *çen-çak* ‘bir şeyin sınırı, derecesi’ (Tekin vd., 1995, s. 107, 117), = *çenden çıkmak* ‘hetden aşmak,

⁴ Oğuz-Kıpçak çevresinde yazıldığı düşünülen (Ağca, 2016, s. 61) Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı*’nda +*ça* eki “tam bir eşiklikten ziyade önündeki ek ile kalıplaşarak “-e kadar” anlamı katan bir yapıya bürünerek artık zarf-fiil olmuştur” (Seçkin, 2012, s. 31).

⁵ **çAK** sözcüğü Çağdaş Türk lehçelerinde işlev değiştirerek fiil kategorisinde de tanıklanır: **Kaz.** *şekte-* ‘sınırlandırmak, sınır koymak’, *şektel-* ‘kesilmek, durmak, sınırlanmak’, *şektes-* ‘komşu olmak’. **Kır.** *çekte-* ‘tahdit eylemek’, *çektel-* ‘tahdit edilmek’. **Kkp.** *şegarala-* ‘arasını ayırmak, bölmek; sınırdan ayırmak’, *şekle-* ‘sınırlandırmak, sınır çizmek’. K. Demirci’ye (2008, s. 142) göre, bazı sözcüklerin oluşumunda gramerleşmedeki gibi fonetik ve semantik bir erozyon meydana gelmediği için bu durum bir işlev değiştirme olarak kabul edilmeli ve bu tür işlev değiştirmeler gramerleşmeden ayrı olarak incelenmelidir.

gaty gitmek', = *Ýagşy ýigit, sen çenden çykýarsyň!* ~ *çäk* 1. 'şehirler arasındaki sınır, serhat', 2. 'yer bölündüğünde, paylaşıldığında koyulan sınır, bölünüp alınan yer' = *durmady ol köjekläp, oýlanyp, Belläp aldy öz çäginin pellesin* (N. Pomma, *Saýlanan Eserler*) (Ene dilim, 2022).

Sıfat kategorisinde, **Kaz.** *şeksiz* 'sonsuz, sınırsız, uçsuz bucaksız', *şektevli* 'ölçülü, sınırlı, kısıtlı', *şektevsiz* 'ölçüsüz, sınırsız'. **Kır.** *çeksiz* 'hudutsuz, sınırsız; hudutsuzca, sınırsızca', *çektüü* 'mahdut', *çekteş* 'hudut boyundaki' = *çekteş el* 'komşu kavim'. **Krc.** *çeksiz* 'sınırsız, hudutsuz, uçsuz bucaksız'. **Kkp.** *şeksiz* 'sınırsız, uçsuz, bucaksız; sayısız'. **TTat.** *çiksez* 'hudutsuz, sonsuz'. **KzT.** *çiksez* 'sınırsız; sonsuz'. **YUyg.** *çeksiz* 'sınırsız, uçsuz bucaksız', *çeklengen* 'tehdit edilen, sınırlanmış'. **Özb.** *çegarasiz* 'sınırsız', *çeksiz* ~ *çeklovsiz* 'sonsuz, sonrasız'. **Tkm.** *çensiz* 'sınırsız, ölçüsüz'.

Zarf kategorisinde, **Tkm.** *çensiz* 'çok, pek çok'. **KzT.** *çiksez* 'pek çok, çok'.

Çağdaş lehçelerde *çAK* edatı datif eki almış sözcüklerle birleşip *cek/cah*, *çen/çan/çın/çin*, *çenli*, *çekem*, *çeyin*, *çeyre*, *-çe/-ça* gibi gramer biçimlerine dönüşerek limitatif işlevinde kullanılmıştır:

1. cek~cah: Trk., KTa. ve Kar.(k.) lehçelerinde edatın başındaki /ç/ eki tonlulararak gramerleşme sürecini sürdürür: **KTa.** *kayer+gecek barasız?* 'Nereye kadar gidiyorsunuz?' (AT 8:30), *ne wakit+kacek öyle yaşaycaksız?* 'Ne vakte kadar öyle yaşayacağız?' (AT 8:29), **Kar.(k)** *kaçan+ğacek* 'ne zamana kadar' (KRPS: 368), *şindi+gecek* 'şimdiye kadar' (KRPS: 646), *ora+ğacek* 'oraya kadar' (KRPS: 175). **Trk.** *ağ. öğlen+ecek* 'öğlene kadar' (DS IX: 3316)⁶ (Li, 2004, s. 194); *şimdi+(y)ecek* (Malatya ağ., 7/27) (Korkmaz, 1958, s. 295). ~ **cah** = *yassı+(y)acah*, *şafağ+acah* örneklerinde (Korkmaz, 1958, s. 295) ekin sonundaki /k/ ünsüzünün sızıcılaşarak gramerleşmesini sürdürdüğü görülmektedir.⁷

2. çekem⁸: **Tkm.** *ağ.*'da hem *çekem* hem *çeyin* şekliyle tanıklanır (Li, 2004, s. 204, 207). Datif eki alan sözcüklere gelerek limitatif işlevinde zamanı ve mekânı sınırlar. Li (2004, s. 204)'e göre, birbirine yakın bölgelerdeki dillerde tanıklanır: **Tkm.** *ağ.* *çekem*, *çekim* : *ağşama çekem ğutor* 'Akşama kadar bitir' (TmDGDS:196). **Kkp.** *bul cerden kalağa şekem kaşık yemes* 'Buradan şehre kadar uzak değil' (KkRS:246). **Nog.** *Üyken-Töbedin argı yagına şekim ozgardı* 'Büyük Tepe'nin öbür tarafına kadar uğurladı' (GNY:267), *oga şekim ne etpege kerek?* 'O zamana kadar ne yapmak gerek?' (GNY:158).

⁶ Li'ye göre bu sözcük Kırım göçmenlerince kullanılmaktadır (2004, s. 194).

⁷ Bir sonraki safhada ekin sonundaki /h/ sızıcı ünsüzü söyleyiş vurgusunu kaybederek sıfır birime dönüşür, bk. -ça

⁸ "Çekimli *uzyn aýdylyandygy üçin çekimli ses bilen başlanýan goşulma ýa da -räk goşulmasy goşulanda, sözüň soňundaky dymyk çekimsiz degişli açyk çekimsizine öwrülýär. Meselem, çäk, çäginim / çägin*" (Ene dilim, 2022) (Çekimli şekli uzun okunduğu için, ünlüyle başlayan bir ek ya da -ræk eki eklendiğinde sözcüğün sonundaki damak ünsüzü /k/ tonlulararak /g/ye döner. Mesela, *çäk, çäginim / çägin*). ET teg edatının çağdaş lehçelerdeki alomorfları ile EAT. *dek, dak, degi, degin*; Gag. *+dAk, +dAn*; Az. *+dän, +däk*; Kaz. *deyin*; Nog. *deyim*; Kır. *deyin* (Li, 2004, s. 470-475) ve *çAK* sözcüğünün *cek ~ cah, çAn, çIn, çenli, çeyin, çekem* şekilleri gelişim süreci bakımından benzer yollar izlemektedir.

3. çeyin: Tarihî Kıpçak Türkçesindeki *çekin* ‘sınır, hat’ formunun gramerleşme sürecine girmiş şeklidir.⁹ Lehçelerde ‘-e kadar, -e dek’ anlamında **Kaz.** *şeyin*, **Kır.** *çeyin*, **Bşk.** *şeyén* (seyrek kullanılır) ve **Kkp.** *şeyin* şeklinde tanıklanır (Alkaya, 2002, s. 235). **Trk.** (Urfa ağ.)’da sadece bir ilde tespit edilmiştir: *çeyin* (bk. Özçelik, 1997).

Son çekim edatının lehçelerdeki tanıkları şu şekildedir (Li, 2004, s. 208): **Kır.** *çeyin* (hudut sınır gösteren ek) ‘dek, değin, kadar’ *bul ubakka çeyin* ‘bu vakte kadar’, *bügüngö çeyin* ‘bugüne dek, bu vakite dek’, *saat birge çeyin* ‘saat bire kadar’, *üygö çeyin* ‘eve kadar’. **Tkm.** ağ. *dünyä(ni)η öwelinnen ahırına çeyin* ‘Dünyanın başından sonuna kadar’. **Özb.** *hâligäçäyin* ‘şimdiye kadar, bu zamana kadar’ (URS:650), *ungäçäyin* ‘o zamana kadar’ (URS:698). **Kaz.** *Almatıdan Moskvaga şeyin* ‘Alma-Atı’dan Moskova’ya kadar’ (KTG II:51). **Kkp.** *onu kara tünge şeyin* ‘Onu karanlık geceye kadar’ (KkTTs IV:523). **Bşk.** *közge sayın* ‘güze kadar’ (BTH II:274). **Kır.** *eşikke çeyin iki kadam* ‘Kapıya kadar iki adım’ (KıTTS:689), *koyondın catagına çeyin* ‘Tavşanın inine kadar’ (KiRS:391). **Trk.** (Urfa ağ.)’da, *ahşama çeyin elinde innesi ipliği halıları tikerdi* ‘Akşama kadar elinde iğnesi (ve) ipliği halıları dikerdi’ (*der.*6/30) (Özçelik, 1997, s. 153).

4. çAn: **Tkm.** *şu çaka çen biz ümsüm durduk, ema şü gün men onun bilen gürleşmäge başlaryn* (A.S.Puşkin, *Saylanan Eserler*) (Ene dilim, 2022). **Trk.** ağ.’da, edatın başındaki /ç/ eki tonlularak gramerleşme sürecini sürdürür: *ğışacan* ‘kış mevsimine kadar’ (Afyon ağ.), (Korkmaz, 1958, s. 295); *akşama çan sofrı qaqmazdı* ‘Akşama kadar sofrı kalkmazdı’ (Üzümlü/Antak.ağ.) (Öztürk, 2017).

5. çIn: **Trk.** (Malatya ağ.)’da, *ahşama çın geliller* ‘Akşama kadar geliyorlar’ (*der.* 130/91) (Gülseren, 2000, s. 147); **Trk.** (Bayburt ağ.)’da, *sabaha çın bağırılmış* (*der.* 95/78) ‘Sabaha kadar bağırılmış’, *uşahlarım beş yaşına gelene çın* ‘Çocuklarım beş yaşına gelene kadar’ (*der.* 44/54); *sıvasa çın gëtdük* ‘Sivas’a kadar gittik’ (*der.* 63/9) (Kürüm, 2021). **Trk.** (Urfa ağ.)’da, *kayınbaba yatmıyana çın oturırdı* ‘Kayınbaba yatana kadar otururdu’ (*der.* 20/60), *merdivanlara çın alı serilî* ‘Merdivenlere kadar halı serilir’ (*der.* 33/160) (Özçelik, 1997, s. 232); **Trk.** (Elbistan ağ.)’da, *boz askerim gelene çın* ‘Boz askerim gelene kadar’ (Uzun vd., 2013, s. 373).

6. çenli: **Tkm.** *çenli* ve **Bşk.** *saklı* formuyla tanıklanır. *çen/çenli* şeklinde *kadar/kadarlı* şekillerine benzeyen bu son takı birbirine yakın bölgede konuşulan dillerde kullanılır (Li, 2004, s. 207). Öner, **Tkm.**’deki *çenli* edatının yapısındaki +II ‘sıfat ekinin edatlarda donuklaşmasının çok ilgi çekici’ bir gramerleşme durumu olduğunu düşünür (Öner, 2004). Ekin tanıklandığı örnekler şu şekildedir: **Tkm.** *arap elipbiyi Türkmenistanda kâbir özgerişler bilen tä 1928-nci yıla çenli ulanılyar* ‘Arap alfabesi, bazı değişiklikler ile

⁹ URS, 698’de, *çeyin* biçimi için *çe*’nin arkaik *-(y)in* eki ile anlamca güçlendirilmiş biçimi (s. 207 *dip.* 2175) notu düşülmüştür. Esasında, Kıp. *çekin* formu +*in* ekiyle *çek+in* şeklinde kalıplaşmıştır. Zira, K. Eraslan’a göre, yaygın olmamakla beraber Uygurcadaki bazı zarf-fiiller bu ekle kalıplaşmış olup Moğolcada canlılığını koruyan bu ekin ET’de canlılığını yitirmiş olması kalıplaşmasının önemli bir sebebidir. Bununla birlikte ekin kalıplaştığı zarf-fiiller de edat işlevinde kullanılmıştır. Eraslan (2012, s. 413), -Bang’ın “ekin aslı şekli *-m/-in* ve *-y-* (bağlayıcı ses)” kaydını ihtiyatla kaydederek- ekin yapısını *-ı/-i* zarf-fiil + *-n* vasıta hâli şeklindeki bir birleşik ek olarak kabul etmektedir.

Türkmenistan'da 1928 yılına değin kullanılır.', *günüň batyan yerinden başlap tä dogyan yerine çenli ähli yerde biziň düşmanlarımız bar* 'Güneşin battığı yerden başlayıp da doğduğu yere kadar her yerde bizim düşmanlarımız var' (Tekin vd., 1995, s. 117); *mysal üçin, häzir Aşgabatdan Mara çenli maşynly gitseň, ýolda 7-8 ýerde maşynyňy, dokumentlerini barlaýarlar* (KYYK, 384) 'Mesela, şimdi Aşgabat'tan Merv'e kadar arabayla gidersen yol boyu yedi sekiz yerde arabanın belgelerini kontrol ediyorlar', *olar bar zatlaryny gaýgyrman, myhmana ir ertirden, giç aqsama çenli hyzmat edýärler* (AK, 317) 'Onlar parasını pulunu düşünmeden, sabahtan akşama kadar misafirlere hizmet ediyorlar' (Şahin, 2020). **Bşk.** *tönder buyı taň atkanğa saklı* 'geceler boyunca şafak sökene kadar' (Özşahin, 2017, s. 493).

7. -**ÇA**: Gramerleşme sürecinde ekleşerek datif ekli sözcüklere gelip limitatif işlevinde zamanda ve mekânda sınırlılık gösterir. Ekin çağdaş lehçelerdeki tanıkları şu şekildedir (Li, 2004, s. 201)¹⁰: **GOğ.** *inniyä+cä dä dulanmi şah* 'Şimdiye kadar da yaşamışız' (SMAI:152). **HTü.** *şu geça ki gitti tä sahärî dämdämäsinä'+çä* 'şu gece ki bu (gemi) ta şafak sökünceye kadar'(TFCh:177). **Tkm.** *bu güne+çe howa ıssı boldı* 'Bugüne kadar hava sıcak oldu' (POU:40), *ol her gün saat dörde+çe* 'O her gün saat dörde kadar'. **YUyg.** *hind pili yätmiş-säksän, häтта yüz jilgi+çä yaşaydu* 'Hint fili yetmiş seksen, hatta yüz yıla kadar yaşıyor' (UyTG 4:108). **Özb.** *bäbälär mäktäb häwlisigä+çä kârborân aynäb bärädilär* 'Çocuklar okul avlusuna kadar kar topu oynayarak gidiyorlar' (OK 2:79-80). **KTa.** *son kene arbiy safka kayttı ve Galebe kününe+ce¹¹ cenkleşti* 'Sonra harbi safa döndü ve Zafer gününe kadar savaştı' (ATGa:254). **Kkp.** *börini köp uzaklarğa+ça kuwuptı* 'Kurdu çok uzaklara kadar kovmuş'. **Tat.** *kışka+ça* 'Kışa kadar' (MToY:44). **Bşk.** *täwtormoş osoronan böğöngö köngä+sä* 'ilk çağlardan şimdiye kadar' (BT 4:187).

Trk. ağ.'da limitatif fonksiyonunda zamanda ve mekânda sınırlama işlevini yerine getirir. Trk. ağ.'da yaygın kullanılır (bk. Yıldırım, 2009): *gece sabaha+ca gezmiş* 'gece sabaha kadar gezmiş' (Manyas/Bal.), *ahşama+ca yatardih* 'akşama kadar yatardık' (Bâlâ/Ank.), *ip dohurlardı aşama+ca* 'akşama kadar ip dokurlardı' (Boğazlıyan/Yzg.), *şindi öylene+çe yatıyör* 'şimdi öğlene kafar yatıyor' (Dört Yol/Ha.), *aşama+ca ev işini yaparh* 'akşama kadar ev işi yaparız' (Şarkışla/Siv.) vd. ağ.

Sonuç

Türkçede kimi sözcükler söz diziminde kademe kademe gramerleşme sürecine dâhil olarak çeşitli sözcük türlerini meydana getirirler. Böylelikle, eşzamanlı olarak bir dil içerisinde isim ve fiil şekillerinin yanı sıra zamir, sıfat, zarf gibi görevli öge işlevi görürler. Aynı zamanda, dil içerisindeki çeşitli süreçlerden (fonolojik, morfolojik, sentaktik, semantik gibi) geçerek gramerleşme seviyeleri yükselmeye ve buna paralel olarak

¹⁰ Li (2004, s. 202)'ye göre, bu son takı ekleşerek Çağatay ve Kıpçak grubu dil ve lehçelerinde kullanılır. Ancak Trk. ağ.'da da tanıklandığı görülür (bk. Yıldırım, 2009).

¹¹ Bu ek Orta diyalekte -ce ve Kuzey diyalekte ise -cek ~ -cEK biçimindedir (GJKt:454) (Li, 2004, s. 203 dip. 167).

bağımlılık seviyeleri de artmaya başlar. Böylelikle bu sözcükler edat, son çekim edatı ve morfem gibi çeşitli gramer birimlerine dönüşürler.

Türkçede datif eki ET’de prolatif, ekvatif ve limitatif anlamını işaretler. ET’de datif, kendisine yüklenen ekvatif ve limitatif fonksiyonunu zamanla datif+son çekim edatı (örn. +KA *teg*) yapısındaki yeni yapıları bırakarak tarihî ve çağdaş lehçelerde sadece prolatif işlevinde kullanılır. Böylece, ET’den itibaren direktif işlevi donuklaşmış, datif eki üzerine *doğru, sarı, taraf, çen* ve *kadar* gibi edat ve zarflar gelerek yeni bir direktif kategorisi oluşmuştur.

Türkçede son çekim edatı gibi görev üstlenen sözcüklerden biri de *çAK* (<Tib. *ça-ga* ‘sınır, hat’) sözcüğüdür. Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren artzamanlı ve eşzamanlı gramerleşme sürecinde *isim, sıfat, zarf* gibi kategorik değerler yanında görevli öğelere de dönüşen bu sözcük, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görevce limitatif fonksiyonunda kullanılmış, çağdaş Türk lehçelerinde *cek/cah, çen/çan/çın/çin, çenli, çekem, çeyin, çeyre, -çel/-ça* gibi çeşitli gramer şekillerini oluşturmuştur.

çAK sözcüğü gramerleşme sürecinde ***büyük kategori***’de ilk defa Karahanlı Türkçesinde *çın* formuyla ‘sınır, hat’ anlamında isim kategorisinde, Harezmi Türkçesinde *çek* ve Kıpçak Türkçesinde *çek* ve *çekin* formuyla isim kategorisinde tanıklanmıştır. ***ara kategori***’de gramerleşme derecesi artarak Harezmi Türkçesinde +IIK ekiyle genişleyip *çaklıg* formuyla sıfat kategorisinde (= *orta çaklıg* “mutedil, orta yolda”) tanıklanmıştır. Kıpçak Türkçesinde gramerleşme derecesi daha da artarak ***ikincil ara kategori***’de morfem+edat yapısında (+*ke çın*) limitatif işleviyle mekânda sınırlama anlamını işaretlemiştir: *meclis+ke çın* “meclise kadar” Harezmi ve Çağatay Türkçesinde gramerleşme derecesi daha da artarak datif+çA (+*gaça*) formuyla ekleşme sürecine girip ***küçük kategori***’de bağımlı dil birimine dönüşmüştür: *dervâze+gaça* “kale kapısına kadar”, *yarım kün+geçe* “yarım güne kadar” Eski Anadolu Türkçesinde ise karşılık dilli eserlerde datif+çA (+*gaça*) formuyla ***küçük kategori***’de bağımlı dil birimine dönüşmüştür: *zindan+gaça* “zindana kadar”

Çağdaş lehçelerde gramerleşme derecesi eşzamanlı olarak hem ***büyük kategori*** hem ***ara kategori*** hem de ***küçük kategori***’de tanıklanmıştır: ***büyük kategori***’de, isim kategorisinde **Kaz.** *şek* 1. ‘sınır, hudut, had’, 2. ‘ölçü, limit’; **Kır.** *çek* ‘hat, sınır, hudut’; **Krç.** *çek* ‘sınır, hudut’; **Kkp.** *şek* ‘sınır, hudut’; **TTat.** *çik* 1. ‘hadd’, 2. ‘hudut’; **KzT.** *çik* ‘hudut çizgisi, sınır’; **Özb.** *çegara* ‘hudut, serhat, hat; hadd’; **Tkm.** *çak* 1. ölçü, sınır, 2. ‘yer bölündüğünde, paylaşıldığında koyulan sınır, bölünüp alınan yer’ formuyla tanıklanır. ***ara kategori***’de, zarf kategorisinde **Tkm.** *çensiz* ‘çok, pek çok’; **KzT.** *çiksöz* ‘pek çok, çok’ formuyla, sıfat kategorisinde ise **Kaz.** *şeksiz* ‘sonsuz, sınırsız, uçsuz bucaksız’, *şektevli* ‘ölçülü, sınırlı, kısıtlı’, *şektevsiz* ‘ölçüsüz, sınırsız’. **Kır.** *çeksiz* ‘hudutsuz, sınırsız; hudutsuzca, sınırsızca’, *çektüü* ‘mahdut’, *çekteş* ‘hudut boyundaki’ = *çekteş el* ‘komşu kavim’. **Krç.** *çeksiz* ‘sınırsız, hudutsuz, uçsuz bucaksız’. **Kkp.** *şeksiz* ‘sınırsız, uçsuz, bucaksız; sayısız’. **TTat.** *çiksez* ‘hudutsuz, sonsuz’. **KzT.** *çiksöz* ‘sınırsız; sonsuz’. **YUyg.** *çeksiz* ‘sınırsız, uçsuz bucaksız’, *çeklengen* ‘tehdit edilen, sınırlanmış’. **Özb.** *çegarasiz* ‘sınırsız’, *çeksiz* ~ *çeklovsiz* ‘sonsuz,

sonrasız'. **Tkm.** *çensiz* 'sınırsız, ölçüsüz' formlarıyla tanıklanır. Ekleşme sürecinde **küçük kategori**'de *cek/cah, çen/çan/çın/çin, çenli, çekem, çeyin, çeyre, -çe/-ça* gibi bağımlı dil birimlerine gelişip datif eki almış sözcüklerle birleşerek limitatif işlevli gramatikal bir işaretçiye dönüşmüştür.

Kısaltmalar

ağ.	Ağız/Ağızları
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi (M.Özşahin)
Çağ.	Çağatay Türkçesi
der.	Derleme
DS	Derleme Sözlüğü
EAT.	Eski Anadolu Türkçesi
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (Clouston)
ET	Eski Türkçe
Gag.	Gagauz Türkçesi
GOğ.	Güney Oğuzcası
Har.	Harezmi Türkçesi
Meş.KT	Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (No.293) (Y.Şimşek)
Hek.KT	Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (No.2) (G.Sağol)
HŞ	Kutb'un Husrav u Şirin'i (Ü.Ö.Demirci)
HTü.	Horasan Türkçesi
Kar.(k)	Karaycanın Kırım Lehçesi
Kaz.	Kazak Türkçesi (K.Koç ve A.v.Bayniyazov)
KE	Kıyasü'l-Enbiya (A.Ata)
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kır.	Kırgız Sözlüğü (K.K.Yudahin)
KısY.	Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u (A.Cin)
Kkp.	Karakalpak Türkçesi (C.V.Uyğur)

Kök.	Köktürkçe
Krç.	Karaçay-Malkar Türkçesi (U.Tavkul)
KT G	Kültigin Yazıtı Güney Yüzü
KTa.	Kırım Tatar Türkçesi
KzT.	Kazan-Tatar Türkçesi (M.Öner)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb (N.Yüce)
Nog.	Nogay Türkçesi
OD	Oğuz Kağan Destanı (F.Ağca)
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Özb.	Türkçe-Özbekçe Sözlük (N.Yusupova)
T	Tonyukuk Yazıtı
Tat.	Tatarca
Tef.K	Tefsirü'l-Kur'an (N.Güler Tümkaya)
Tib.	Tibetçe
TİEM73	Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 No'lu Kur'an Tercümesi (S.Ünlü)
Tkm.	Türkmençe-Türkçe Sözlük (T.Tekin vd.)
Trk.	Türkçe (Türkiye Türkçesi)
TTat.	Türkçe-Tatarca Sözlük (R.Ehmetyanov vd.)
vb.	ve benzeri
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi (E.N.Necip)

Kaynaklar

- Ağca, F. (2016). *Uygur harfli oğuz kağan destanı (metin-aktarma-notlar-dizin-tıpkıbasım)*. TKAE Yayınları.
- Alkaya, E. (2002). *Kuzey grubu Türk lehçelerinde edatlar* (Tez No. 122021). [Doktora tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizimi* (Tez No. 36617). [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ata, A. (2019). *Rabgûzî-Kısâsü'l-Enbiyâ (peygamber kıssaları)*, giriş-metin-dizin. TDK Yayınları.
- Azılı, K. (2019). Eski Türkçede yeni bir durum kategorisi: Limitatif. Şen, Serkan & Mangır, Mediha (Ed.) *XI. uluslararası dünya dili Türkçe sempozyumu* (s. 1294-1303). Samsun.
- Azılı, K. (2020). *Ana-Oğuzca durum morfepleri*. TKAE Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. TDK Yayınları.
- Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurcada edatlar*. TKAE Yayınları.
- Cin, A. (2011). *Ali'nin Kısası-i Yûsufu*. TDK Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press.
- Demirci, K. (2008). Dilbilgiselleşme üzerine bir inceleme. *bilig*, (45), 131-144.
- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şirin'i (giriş, metin, tıpkıbasım)*. Kesit Yayınları.
- Eckmann, J. (2009). *Çağatayca el kitabı*. (Günay, Karaağaç Çev.). Kesit Yayınları.
- Ehmetyanov, R., Möhemmetdinov, R., Nurieva, F. & Ganiev, F. (2014). *Türkçe-Tatarca sözlük*. (Mustafa, Öner Çev.). TDK Yayınları.
- Ene dilim. (2022, 29 Ekim). Türkmen dili web sayfası. <https://enedilim.com/sozluk/soz/%C3%A7en>
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. TDK Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammer of Old Turkic*. Brill.
- Ergin, M. (2012). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. TKAE Yayınları.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya ili ağızları*. TDK Yayınları.

- Heine, B. & Kuteva, T. (2004). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Jäschke, H. (1881). *A Tibetan-English dictionary*. ?
- Karpuzlu, H. Ö. & Salan, E. (2014). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde çekim edatı işlevinde kullanılan -Inca ekli zarf-eylem yapıları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 1-19. <https://doi.org/10.21563/sutad.187100>
- Koç, K. & Bayniyazov, A. v. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1958). Türk dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17(3-4), 275-358.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. TDK Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim. (2022, 10 Eylül). Hasenat Kur'an Araştırma Uygulaması. <http://www.hasenat.net/>
- Kürüm, M. (2021). *Bayburt ve yöresi ağızları (giriş-inceleme-metinler-sözlük)* (Tez No. 678490). [Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on grammaticalization* (3rd edition, draft version b.). Language Science Press.
- Li, Y. S. (2004). *Türk dillerinde sontakılar*. Kebikeç Yayınları.
- Necip, E. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (İklil, Kurban Çev.). TDK Yayınları.
- Norde, M. (2019). Grammaticalization in morphology. Lieber, R. (Ed.) *The Oxford Encyclopedia of Morphology*. Oxford University Press.
- Öner, M. (2004). Türkçede -llg > -ll ekli niteleme sözlerinin edatlaşması. *V. uluslararası Türk dili kurultayı bildirileri I-II* (s. 2239-2251). TDK Yayınları.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa merkez ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. TDK Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Öztürk, J. (2017, Aralık). Yönelme hâli üzerine gelen +Ca ekinin Hatay ağızındaki kullanımı üzerine. *ÇÜTAD*, 2(2).
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi. giriş-metin-sözlük* (Cilt I) (Tez No. 25875). [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Seçkin, K. (2012). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nın gramer incelemesi (giriş - inceleme - metin - notlar - sözlük - dizin)* (Tez No. 319581). [Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir

- Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şahin, S. (2020). Türkmen Türkçesinde çekim edatları ve zarf-fiil ekleriyle kurulan yapılardaki sınırlandırma işlevleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (50), 77-98. <https://doi.org/10.24155/tdk.2020.141>
- Şimşek, Y. (2019). *Harezm Türkçesi Kur'an tercümesi (meşhed nüshası -293 No.-) giriş, metin, dizin* (Cilt 1). Akçağ Yayınları.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., & Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. Simurg Yayınları.
- Tümkaya, N. G. (2009). *Tefsirü'l-Kur'an (40b - 80a) giriş-metin-dizin tıpkıbasım* (Tez No. 250935). [Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uçar, F. M. (2011). Çağatay Türkçesinde sınırlama hâli. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 29(29), 421-445.
- Uyğur, C. (2019). *Karakalpak Türkçesi sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Uzun, O., Temiz, M., & Özdemir, H. İ. (2012). *Kahramanmaraş Yöresi Ağıtları (ELBİSTAN AĞITLARI)* (Cilt IV). Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası kur'an tercümesi (TİEM 73, 235v/3-450r/7)* (Tez No. 144348). [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yıldırım, F. (2009). Anadolu ağızlarında sınırlama gösteren yapılar. *Workshop on Turkish Dialects II* (s. 185-221). Türk Dilleri Araştırmaları.
- Yudahin, K. (2011). *Kırgız sözlüğü*. (Abdullah, Taymas Çev.). TDK Yayınları.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe sözlük*. TDK Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb (Hvarizm Türkçesi ile tercümelî Şuster nüshası)*. TDK Yayınları.